

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

БАТРАЧЕНКО Іван Георгійович

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ
АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ**

(філо-, соціо-, онто- та мікрогенез антиципування)

Спеціальність 19.00.01-загальна психологія, історія психології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Дніпропетровськ - 1996

189.9
189.9(100)(098)
Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі загальної та медичної психології
Дніпропетровського державного університету

Науковий консультант - доктор психологічних наук, професор
БАЛЛ Г.О.

Офіційні опоненти - академік АПН України
доктор психологічних наук, професор
РОМЕНЕЦЬ В.А.

- академік АПН України
доктор психологічних наук, професор
ЯЦЕНКО Т.С.

- доктор психологічних наук, професор
ЦУКАНОВ Б.Й.

Провідна установа - Харківський державний університет

Захист відбудеться "12" лютого 1997 р. о 12 годині на
васіданні спеціалізованої вченої ради Д 03.01.21 в Дніпропетровсько-
му державному університеті за адресою: 320044, м.Дніпропетровськ,
пр. Карла Маркса, 36.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці універ-
ситету.

Автореферат розіслано "10" січня 1997 р.

В.о. вченого секретаря,
спеціалізованої вченої ради

П.І.Гнатенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ. З прадавніх часів люди прагнули досягнути притаманну їм здатність до цілепокладання, передбачення та планування, а також віднайти способи удосконалення та розвитку цієї здатності. На кожному витку соціального прогресу ця проблема ставилася і розв'язувалася заново в рамках досягнутого на той час рівня розвитку науки, культури та суспільної практики. Тому упродовж історії було створено чимало міфічних, теологічних, оккультних та наукових пояснень феномену антиципації. Багато з них утримують у собі більш чи менш вагоме раціональне зерно, а багато які є лише блуканнями на складному шляху відшукування істини. І зовсім недавно у цей споконвічний процес включилася і така відносно молода наука, як психологія.

Психологічний підхід до вивчення антиципації має можливість опиратися на фактичний та теоретичний арсенал, накопичений іншими науками та людською культурою. Але психологія повинна піти далі, розробити свою методологію дослідження і зробити свій внесок в осягнення феномену антиципації і тим самим збагатити не тільки себе, але й такі науки, як прогностика, філософія, соціологія, антропологія, етнографія, педагогіка і т.п. Бо практично кожна гуманітарна наука нагально потребує знань про таку невід'ємну рису природи людини, як здатність передбачати майбутнє і проспективно орієнтувати своєю діяльністю.

Але окрім запитів інших наук нагальна потреба у дослідженні антиципації спричинена і внутрішніми потребами самої психології, логікою її розвитку як науки. Фундаментальність поняття антиципації у категоріальному апараті психології вже добре усвідомлена (Є.М. Сурков, Б.Ф. Ломов, О.О. Сергієнко). Надання цьому поняттю загальнопсихологічного статусу дає можливість у новому ракурсі подивитися на багато традиційних проблем, окреслити нові, зінтегрувати у рамках цього поняття концепції та експериментальні факти, які лишаються досі розрізненими, розпорошеними і не приведеними в єдину систему.

Така робота вже розпочата вищезгаданими авторами, але ще далека від достатньої повноти. Цілісний системно-генетичний аналіз явища антиципації значною мірою просунув би поступ у цьому напрямку. Для цього є всі передумови. Більше того, протиріччя між кількістю прямого та непрямого матеріалу з проблеми розвитку

Ім. В. Стефаніса
АН України

антиципації та недостатнім рівнем його осмислення стає дедалі гострішим і потребує нагального розв'язання.

Все це важливо як з точки зору фундаментальної психології, так і з точки зору практичної. Установлення закономірностей розвитку антиципації може сприяти більш глибокому розумінню генезису та функціонування психіки в цілому, адже антиципаційні функції психіки є ключовими у системі її функцій.

У практичному ж аспекті вже давно існує нагальна потреба розробки методів цілеспрямованого вдосконалення прогностичних здатностей людини. Особливо це має значення для професій, де здатність до певного різновиду антиципування є професійно значущою якістю. В особистому житті значущість такої якості, як передбачливість, далекоглядність, також важко переоцінити. Більше того, є підстави припустити, що велика питома вага особистих проблем, з якими люди звертаються до психолога, є проблемами, передусім, адаптації до майбутнього. Тобто багато особистих проблем є ні чим іншим як проблемами особистісного майбутнього, проявом утруднення при побудові моделі бажаного майбутнього, проектуванні шляхів його досягнення, визначення життєвих перспектив або пошуків уникнення небажаного майбутнього. Розробка методів розвитку антиципації буде тоді науково обгрунтованою, коли свідомо спиратиметься на знання про закономірності її генезу.

Все це і спонукало вибрати **ОБ'ЄКТОМ** дослідження антиципацію людини, а **ПРЕДМЕТОМ** - психологічні закономірності її розвитку. **МЕТА** дисертаційної роботи полягала у вивченні генезу людської антиципації в єдності його основних аспектів- філо-, соціо-, онто- та мікрогенезу.

Основна мета була деталізована у систему таких задач:

1. Систематизувати та узагальнити накопичені у психології та інших науках дані про розвиток антиципації людини.
2. Побудувати загальнопсихологічну концепцію розвитку антиципації.
3. Проаналізувати філогенетичні передумови розвитку антиципації людини.
4. Вивчити основні етапи соціогенезу людської антиципації.
5. Дослідити характер онтогенетичного розвитку антиципації протягом всього життєвого циклу людини.

6. Побудувати концептуальну модель мікрогенезу антиципування.
7. Конкретизувати загально-психологічну концепцію розвитку антиципації на матеріалі автобіографічної антиципації.
8. Проаналізувати можливості психологічної діагностики автобіографічної антиципації.
9. Вивчити шляхи удосконалення автобіографічної антиципації традиційними та активними груповими методами.
10. Дослідити можливості корекції та розвитку автобіографічної антиципації людини засобами психологічного консультування.

Отримані у процесі дослідження результати можна коротко резюмувати у таких **ПОЛОЖЕННЯХ, ШО ВИНОСЯТЬСЯ НА ЗАХИСТ:**

1. Виникнення і розвиток антиципації зумовлені прогресуючою диференціацією та інтеграцією процесів психічного відображення і формування при цьому підпроцесів та надпроцесів, спеціалізованих для моделювання реальності в рамках кожного з трьох часових модусів: минулого, теперішнього і майбутнього. Така диференціація та інтеграція простежується як у філо-, соціо- та онтогенезі, так і в мікрогенезі психічного відображення.

2. Антиципація людини є складним ієрархічно-рівневим утворенням, нижні рівні якого будуються за типом натуральних, а верхні - за типом вищих психічних функцій. Середні рівні поєднують у собі елементи як натурального, так і культурного походження.

3. Розвиток вищих специфічно людських форм антиципації полягає у відшуванні, засвоєнні та вдосконаленні засобів семіотичного опосередкування антиципаційних процесів, забезпеченні їх системою антиципаційних схем реальності, а також в озброєнні способами процедурної організації антиципування.

4. У культурно-історичному плані цей пошук проходив три фази:

- фазу пралогічної антиципації, що базується на опосередкуванні ворожильними знако-символічними засобами, спирається на містичні антиципаційні схеми і проявляється у спробах організувати антиципаційні процеси у формі ясновидіння, розпізнавання прикмет, здійсненні мантичних процедур;

- фазу теологічної антиципації, опосередковану сакральною символікою, релігійними уявленнями про світ і прагненням організувати процес антиципування у формі діалогу з Богом;
- фазу логічної антиципації, яка опосередковується системою життєвських або наукових понять та знань про реальність, організованої процесуально у формі систем логічних умовиводів.

5. В онтогенетичному плані розвиток антиципації також має стадіальний характер. Першу стадію можна назвати доуявною, другу - уявною, третю - уявно-мовною; на ній зароджується вербально-семіотичне опосередкування, яке використовується поки що тільки для означення вже сформованих образів уяви. На наступній, четвертій, фазі вербальне опосередкування набуває вже здатності до випереджальної категоризації майбутнього і ведення за собою уявного антиципування. На п'ятій стадії вербальне опосередкування сягає такого розвою, що все більше звільняється від образно-уявного наповнення і набуває абстрактного або абстрактно-символічного характеру, виступаючи в одному із трьох культуротипів: реліктив пралогічної або теологічної антиципації чи у формі логічного антиципування.

6. Автобіографічна антиципація є вищою психічною функцією. Суб'єктивні моделі майбутнього мають знако-символічну природу, а процес автобіографічного антиципування спирається на суспільно-вироблені знако-символічні системи як змістовної категоризації майбутнього, так і його хронотополокалізації, імовірнісної та ціннісної оцінки, суспільно вироблені способи процедурної організації і систему суспільно накопичених знань про закономірності детермінації життєвих подій, соціальні еталони життєвих шляхів.

7. Утруднення автобіографічної антиципації є досить поширеним явищем, яке потребує у багатьох випадках спеціальної психологічної допомоги. Така психологічна допомога може надаватися у формі відповідно організованого консультування, психологічного тренінгу та системи бесід з психології життєтворчості.

8. Процес психологічного консультування при утрудненні автобіографічної антиципації доцільно організувати виходячи з таких фаз: вичленування проблеми особистого майбутнього у загальній структурі життєвих проблем особистості; рефлексія суб'єктивної моделі власного майбутнього клієнтом; аналіз

категоріально-символічного апарату антиципування, антиципаційних схем та антиципаційних процедур, за допомогою яких ця модель будувалася; визначення конструктивних та деструктивних компонентів-складових автобіографічної антиципації; керування процесом перегляду старої і побудова нової моделі власного майбутнього, а також процесом прийняття клієнтом на її основі конкретних життєвих рішень.

9. Цикл бесід з психології життєтворчості створює можливості для надання системності культурогенному формуванню автобіографічної антиципації, яке в звичайних умовах перебігає стихійно. Тому систематизований виклад знань, накопичених людською культурою та наукою, щодо раціонального передбачення та планування життєвого шляху особистості, правильного прийняття життєвих рішень криє в собі значний потенціал для розвитку здатності до автобіографічного антиципування.

10. Глибина переосмислення суб'єктивної моделі власного майбутнього може бути значно посилена фактором групи в умовах антиципаційно-орієнтованого біографічного тренінгу та доповненням категоризації майбутнього, його символічною презентацією. Це створює можливості для інтенсивного взаємообміну досвідом автобіографічного антиципування між учасниками тренінгу та поглибленням рефлексії малоусвідомлюваних та неусвідомлюваних аспектів суб'єктивних моделей власного майбутнього членів групи.

НАУКОВА НОВИЗНА дослідження полягає у розробці цілісної концепції розвитку антиципації людини, яка охоплює основні аспекти її генезу: філогенетичні передумови, культурно-історичне формування, онтогенетичний розвиток і мікрогенез антиципування. Зроблена спроба ґрунтовно проаналізувати поняття "автобіографічна антиципація" та дослідити експериментально можливості її психологічної діагностики, корекції та розвитку.

ТЕОРЕТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ виконаної роботи визначається окресленням предмета психології антиципації у системі міждисциплінарних досліджень цього феномена, аналізом співвідношення поняття "антиципація" з категорією "випереджаюче відображення", виділенням натуральних і культурогенних складових у структурі людської антиципації, установленням закономірностей культурно-історичного та онтогенетичного розвитку специфічно людських, вищих, форм антиципації. У рамках поняття

"автобіографічна антиципація" систематизовані та узагальнені різноманітні аспекти адаптації людини до майбутнього.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ дисертаційного дослідження складає аналіз проблем психологічної діагностики автобіографічної антиципації та розроблені і запропоновані у роботі конкретні методики її вивчення. Зацікавленість практичних психологів може викликати і описаний у роботі підхід до психологічного консультування стосовно проблем особистого майбутнього суб'єкта, а також технологія психологічного тренінгу автобіографічної антиципації.

ВПРОВАДЖЕННЯ результатів дисертаційного дослідження здійснювалося у процесі читання автором спецкурсу з психології антиципації, а також при викладанні курсів загальної, вікової та педагогічної психології для студентів-психологів психолого-педагогічного факультету та інституту післядипломної освіти Дніпропетровського держуніверситету, а також спецкурсу з психології педагогічної антиципації для слухачів Дніпропетровського обласного інституту удосконалення вчителів. Під керівництвом автора написано ряд курсових та дипломних робіт, присвячених психології антиципації, а також ведеться робота над дисертаціями аспірантів та пошукачів кафедри загальної та медичної психології ДДУ. Напрацьований у дисертації матеріал використовувався також при роботі автора практичним психологом у школах м. Дніпропетровська (СШ 23, СШ 67, СШ 130) та при роботі у фірмах "Ділер" та "Технопромресурс".

АПРОБАЦІЯ. Матеріал дисертації обговорювався на засіданнях кафедри загальної та медичної психології, психологічному семінарі та щорічних науково-звітних конференціях у Дніпропетровському держуніверситеті, на засіданнях відділу психології навчання Інституту психології АПН України, на конференціях "Психологічна наука: проблеми і перспективи", Київ, 1990, "Проблеми навчання і виховання в умовах становлення єдиної системи неперервної освіти", Умань, 1990, "Шляхи вдосконалення професійно-педагогічної підготовки вчителя в умовах перебудови вищої і середньої школи", Ніжин, 1990, "Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність", Київ, 1991, "Актуальні проблеми психології та педагогіки в Казахстані", Алма-Ата, 1991, "Актуальні проблеми психологічної служби: теорія і практика", Одеса, 1992, "Практична психологія і розвій таланту", Київ, 1992, "Гуманізація і

гуманітаризація - пріоритетний напрямок державної політики України у галузі вищої освіти", Дніпропетровськ, 1992, "Диалог культур і духовний розвиток людини", Київ, 1995, "Костюківські читання", Київ, 1994, "Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика", Київ, 1995; "Проблеми політичної психології та її роль в становленні громадянина української держави", Київ, 1995.

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ. Дисертація викладена на 367 сторінках і складається з вступу, шести розділів, висновків та списку літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, окреслюється мета та основні задачі дисертаційної роботи, формулюються основні положення, що виносяться на захист, означається наукова новизна, теоретична та практична значущість дисертації.

Перший розділ **"РОЗВИТОК АНТИЦИПАЦІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА"** присвячений аналізу історії, сучасного стану та подальших перспектив психологічних досліджень антиципації, а також описується теоретична модель розвитку антиципації людини, виходячи з якої будувалась програма теоретичних та експериментально-практичних досліджень.

Антиципацію ми будемо розуміти як психічний процес, що виникає внаслідок структурування психічного на темпорально спеціалізовані процеси для відображення реальності в рамках кожного з часових модусів "минулого - теперішнього - майбутнього". Таким чином, антиципації як відображенню майбутнього ми чітко протиставляємо ще два психічних процеси, які будемо називати ретроспекцією (відображення минулого) і презенсспекцією (відображення теперішнього). Кожен з класичних психічних процесів може входити до складу як ретроспекції, так і презенсспекції та антиципації. При цьому структурування психічного на ретроспекцію, презенсспекцію та антиципацію має різномасштабний та багаторівневий характер. Причому різні рівні презенсспекції, окремими випадками якої є відчуття та сприймання, з одного боку, є вихідною основою для пов'язаних з ним рівнів антиципації та ретроспекції, а з іншого боку -

утримують в собі антиципацію та ретроспекцію меншого масштабу.

Але описана ієрархічна будова психіки характерна передусім для дорослої сучасної людини, формується вона етап за етапом протягом філо-, соціо- та онтогенезу. Дуже обмеженим і спрощеним є хронотоп у тваринному світі. Первісна людина має набагато менш стратифікований хронотоп, ніж цивілізована людина. Немовля також ще не має такої багатоповерхової психіки. Час і простір освоюється людиною крок за кроком, рівень за рівнем. З кожним етапом онтогенезу приєднуються все нові й нові поверхи освоєного минулого та майбутнього, з'являються рівні антиципації все більшого і більшого масштабу, а також вдосконалюються та перебудовуються рівні антиципування, освоєні на попередніх етапах. Таку поетапну розбудову ієрархічної організації процесів антиципації в філо-, соціо- та онтогенезі ми і спробуємо прослідкувати, систематизуючи накопичені у психології дані.

Генез людської антиципації бере своє коріння з появи в живій природі здатності до випереджаючого відображення. Перші його форми ще не мали психічного характеру (випереджаючі протоплазматичні реакції, еволюційні та онтогенетичні преадаптації). Тільки тоді, коли випереджаюче відображення почало спрацьовувати на абіотичні подразники, воно набуло психічних форм. Спочатку це були рефлекторні реакції, які на більш пізніх щаблях еволюції переросли в елементарні форми просторової та часової екстраполяції.

Надалі прогрес антиципування вже відбувався під впливом культурних факторів. Аналіз історичного, етнографічного та культурологічного матеріалу дає підставу припустити, що формування вищих форм людського передбачення мало складний процес розвитку, воно пройшло ряд етапів, кожен з яких залишив по собі певні релікти в теперішній культурі.

Першу фазу можна назвати пралогічною. Ця форма антиципації була домінуючою в психічній діяльності людини первісних та стародавніх суспільств, а також суспільств, які застала на цьому щаблі розвитку сучасна історія. В основі такого типу антиципування лежить прагнення або безпосередньо сприймати майбутнє, подібно до того, як сприймається теперішнє (яснобачення), або ж знайти засоби опосередкованого пізнання того, що має трапитися (віра в прикмети, знамення, ворожба, хіромантія, астрологія та ін.).

Друга фаза розвитку антиципації людини мала свої паростки ще в первісному суспільстві разом з появою перших елементів анімізму і найпростіших систем релігійного світосприймання. Однак свого розквіту цей різновид антиципування досяг з розвитком релігії, він полягає в тому, що пізнання майбутнього здійснюється через діалог з Богом, якому, на думку віруючого, відоме і минуле, і майбутнє. Отже, такий різновид антиципування можна назвати теодіалогічним або просто теологічним.

Третя фаза розвитку антиципації також зародилася разом з пралогічними формами передбачення, але свого розвою набула пізніше, ніж перші два різновиди. Цей тип антиципування можна назвати логічним, і виник він з появою і розвитком наукового стилю мислення. Його основні риси - орієнтація на об'єктивні закономірності явищ, використання строго вивіrenих процедур передбачення, опора на високорозвинені закони логіки. Тільки в останні століття ця форма антиципації набула значного поширення.

У психічній діяльності сучасної людини в цілому домінують логічні форми антиципування, але поряд з ними досить поширеними є релікти теологічної і, особливо, пралогічної антиципації. Більше того, такі первісні форми передбачення, як мантика, астрологія, хіромантия, переживають деяке відродження, зумовлене дестабілізацією суспільного розвитку і підвищенням невизначеності перебігу подій як особистого, так і суспільного життя. Наукове передбачення ще не досягло такого розвою, щоб достатньо задовольнити потребу людей в передбаченні майбутнього. Крім того, розвиток наукового передбачення торкається, в основному, суспільних процесів і лише поза увагою особисте життя людини. Це створює вакуум, який до цього часу заповнює реліктові форми антиципації.

Взаємовідношення різних форм антиципації в соціетальній психіці дуже складне. Процеси антагонізму співіснують з процесами певної взаємоасиміляції. Так, наприклад, робляться спроби під первісні концепції яснобачення підвести новітній науковий фундамент, з використанням поняття багатовимірності простору, теорії відносності тощо. Але як би там не було, культурно-історичний розвиток психіки людини веде до поступового відмирання реліктових форм антиципації, незважаючи на тимчасові прояви їх відродження. Основною ж тенденцією сучасного розвитку людської антиципації є утвердження саме логічних форм антиципування та їх подальший розвій.

В онтогенетичному розвитку антиципації можна виділити кілька етапів. Так, на нашу думку, у межах раннього онтогенезу людини розвиваються типи антиципації, які можна назвати ультракороткостроковими. Функціонують вони в контексті сенсорно-перцептивного масштабу світосприймання.

У дошкільному віці поступово освоюється ситуаційне світосприймання та передбачення. З кожним роком дитина все більше і більше виходить за рамки "тут і тепер", але такий вихід за межі сприймання не сягає, як правило, широко і тривало, залишаючись в рамках ситуаційного хронотопу. Щоправда, у дошкільнят починають з'являтися і перші паростки масштабних рівнів антиципації. Наприклад, дитина десь після трьох років починає мріяти про те, якою вона буде, коли виросте. Але навіть більш-менш віддалена часова перспектива у дітей не сформована. Наприкінці дошкільного віку дитина тільки-но починає орієнтуватися в межах кількох днів, та й то ще недостатньо. Цю фазу можна було б назвати фазою оперативного антиципування.

Слід зазначити, що в дитинстві з'являється ще один тип психічного процесу, зміст якого виходить за рамки реального хронотопу. Це аутистичне мислення, егоцентричне фантазування, а також фантазії, пов'язані з дитячою грою. Всі вони мають ірреальний характер, бо не стосуються реального часу і простору і не локалізуються в них. У цих процесах здійснюється фантастичне задоволення афективних потреб дитини. Навіть у дорослому віці це фантастичне мріяння не відмирає, хоча дорослий набагато більший реаліст, ніж дитина. Указаний процес можна було б назвати фантастоспекцією і довершити ним класифікацію психічного відображення на ретроспекцію, презентоспекцію та антиципацію. При цьому фантастоспекція має ірреалістичну, а інші вказані процеси реалістичну спрямованість, більш чи менш чітку локалізацію в реальному часі і просторі. Але ми все ж таки схилиємося до думки, що ірреалістична фантастоспекція врешті-решт є свого роду виродженим випадком, крайнім варіантом ретроспекції, презентоспекції та антиципації.

У молодшому шкільному віці дитина робить новий крок у розвитку сприймання, передбачення, планування та орієнтування в минулому. Шкільне навчання озброює дитину суспільно виробленими системами орієнтації у просторі і часі. Вона засвоює їх поступово, часто з певними труднощами, і під кінець шкільного дитинства вже досить добре оперує тижнями, місяцями,

що знаменує новий щабель в її антиципуванні. І тільки в підлітковому віці та ранній юності людина починає оперувати роками, в цей час складається орієнтування в межах біографічного, а то й надбіографічного часу, що означає появу вже зрілого просторово-часового антиципування, яке, звичайно, потім вдосконалюється впродовж усього життя. Тому молодший шкільний вік можна назвати фазою тактичного антиципування, а підлітковий та юнацький - фазами стратегічного та надстратегічного антиципування.

Етапи онтогенетичного розвитку антиципації можна виділяти і в залежності від освоєння мовної системи. Одна справа, коли антиципування оперує синкретами або комплексами, інша - коли поняттями - життєвськими або науковими. На цій підставі можна припустити існування синкретичної, комплексної та понятійної фаз становлення людської антиципації.

Формування та засвоєння антиципаційних структур, або схем, також є важливою складовою розвитку антиципації. Дитина засвоює та формує спочатку порівняно прості, а потім все складніші антиципаційні схеми. Кожна з антиципаційних схем будується на основі використання певних часових, просторових, дескриптивних, імовірнісних та аксіологічних одиниць, хоча при вербалізації вони не завжди словесно оформлюються. Антиципаційні схеми формуються, з одного боку, в результаті накопичення та структурування власного досвіду, а з іншого - засвоюються дитиною в процесі спілкування та соціалізації. Більше того, одним із найважливіших аспектів соціалізації і є засвоєння індивідом суспільно вироблених антиципаційних схем реальності. Таким чином, у процесі онтогенезу у людини розбудовується все більш складна, широка та ієрархізована система антиципаційних схем реальності, утворюючи з рештою образ світу, більш чи менш оригінально структурований багаторівневий світохронотоп.

Ще однією лінією онтогенезу антиципації треба назвати засвоєння суб'єктом різного роду процедур антиципування, починаючи з найбільш простих і переходячи до все більш складних.

У цьому плані можна припустити існування послідовності фаз такого типу: доуявну, уявну, уявно-вербальну, вербально-уявну і абстрактно-символічну. На першій фазі, приблизно до двох років, дитина поглинута перцептом. Тільки на другому році життя з'являються перші образи уяви, здатність робити відсутні предмети

присутніми у внутрішньому плані (Ж.Піаже, А.Валлон), і дитина робить перші спроби вийти за межі наявної ситуації. Крім того, у цьому ж віці йде активне засвоєння мови. Поступово мова починає поєднуватися з образами уяви. Антиципування будується практично на механізмах уяви, а слово використовується тільки для вербалізації моделей майбутнього, побудованих уявою. Тому цю фазу, що приблизно збігається з дошкільним віком, ми і назвали уявно-вербальною. Але поступово слово і мовлення набирають все більшої ваги. Це веде до того, що врешті-решт настає момент, коли слово вже не тільки слідує за образами уяви, а й починає вести за собою. Саме тому наступну фазу ми не випадково назвали вербально-уявною, підкреслюючи тим самим появу домінування мови та початків міркування над уявою. Цей період приблизно збігається з молодшим шкільним віком. І тільки в підлітковому віці з'являються зрілі форми мовномислительної антиципації, які ми позначимо як абстрактно-символічні. При цьому абстрактно-символічний тип антиципування може здійснюватися у формі різних культуротипів антиципації - логічної, теологічної і пралогічної.

У другому розділі **"ФІЛОГЕНЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ"** аналізується еволюційне коріння людської здатності до антиципації. Узагальнюючи роботи П.К.Анохіна, В.І.Кремянського, Л.В.Крушинського, Л.М.Баскіна та інших, ми доходимо висновку, що випереджаюче відображення має широкий спектр різновидів, починаючи від філогенетичної та онтогенетичної преадаптації і закінчуючи інтелектуальним передбаченням, властивим людині. При цьому одні різновиди (філогенетичні та онтогенетичні) мають, по суті, непсихічний характер. Інші ж типи випереджаючого відображення мають добре помітну психічну природу. Це стосується перш за все умовних рефлексів та особливо таких їх спеціалізованих форм, як екстраполяційні та цільові рефлекси. І поготів це стосується інтелектуальних форм випереджаючого відображення. Безумовні рефлекси та інстинкти є, свого роду, межею між психічними та непсихічними формами випереджаючого відображення, поєднуючи в собі риси як перших, так і других. Виходячи з таких міркувань, ми і будемо розрізняти поняття випереджаючого відображення і антиципації. Під антиципацією будемо розуміти саме психічні форми випереджаючого відображення, відрізняючи їх тим самим від тих, які психічної природи не мають.

Вивчення здатності різних тварин до елементарних форм антиципування показало величезну різницю між тваринами, що стоять на різних щаблях філогенетичного розвитку. Залежно від рівня розвитку їх розумової діяльності Л.В.Крушинський розподіляє різні таксономічні групи тварин у такій послідовності: ссавці, птахи, рептилії, амфібії, риби.

Але особливо високо розвинуті елементарні форми антиципування у шимпанзе. Вони, як і інші ссавці, здатні формувати когнітивну карту місцевості і використовувати її для планування власних маршрутів та передбачення пересування інших тварин та людини. Але крім просторового антиципування, шимпанзе проявляють ще й добре виражену здатність до передбачення подій. Вони також здатні будувати плани, принаймні, на найближче майбутнє (наприклад, підібрати стеблинку, яку потім буде використовувати для вивджування термітів ще задовго до появи термітника в полі зору). Але особливо вражаючою у шимпанзе є здатність передбачати соціальні наслідки своєї поведінки, реакції своїх родичів на власні дії й адекватно враховувати це передбачення. Шимпанзе здатні подавляти і виключати із своєї поведінки ті елементи, які можуть викликати невдоволення або агресію родичів. Таким чином, антиципування у шимпанзе сягає досить високого рівня і вже в деяких рисах нагадує людське, але все ж лишається в межах натуральних форм. Відсутність мовлення та інших розвинутих семіотичних систем не дає змоги піднятися йому на більш високі щаблі. Наслідкування культурних традицій хоч і існують серед шимпанзе, але за браком тих же розвинутих знакових систем не може перерости в такий могутній культурно-історичний фактор формування психіки, як це є у людини.

Третій розділ **"КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ"** присвячений аналізу основних етапів соціогенезу вищих форм антиципації людини: пралогічної, теологічної та логічної.

Принципи, що лежали в основі пралогічної антиципації і надавали їй своєрідного характеру, умовно можна звести до трьох. Перший полягає в припущенні, що майбутнє можна сприймати безпосередньо, подібно до того як сприймається теперішнє. Для цього треба мати або унікальну властивість, або ж вміти привести себе в особливий стан, в якому, на думку провидця, стає можливим ясновачення через час і простір. З метою безпосередньо, "напрямую", побачити майбутнє ще первісні люди різноманітними

засобами заглиблювалися в транс, приймаючи наркотичні речовини, або ж досягали цього за допомогою дуже тривалих та інтенсивних танців тощо.

Інший принцип базується на тому, що людина свої зусилля спрямовує на те, щоб у теперішніх подіях розпізнати провісники майбутніх. Такий "прикметний" підхід, починаючи з первісних часів, призвів, з одного боку, до появи цілої системи марновірств та віри в знамення, а з іншого боку - створив, наприклад, досить точну систему народних прикмет для прогнозування погоди, а також став одним із джерел формування наукової прогностики.

Третій шлях розвитку людської антиципації утворює мантика. В її основі лежить припущення, що за допомогою маніпуляції спеціальними предметами (жереб, бабки, карти та ін.), символами, числами або ж через ритуальні ігри можна отримати інформацію про майбутні події. Саме в мантичній антиципації особливо яскраво простежується закономірність використання людиною знаків для оволодіння власними психічними процесами, що знаменує етап переходу від натуральних до вищих форм антиципування. По суті, свого часу бабки або карти для становлення вищих форм антиципації людини були тим, чим були для становлення вищих форм пам'яті вузлик та зарубка.

Розвиток пралогічної антиципації тривав дуже довго. Свого розквіту вона досягла у стародавньому світі.

Перехід до теологічного антиципування пов'язаний із змінами в релігійній свідомості людей, переростанням політеїзму в монотеїзм. Доки боги в уяві людей відповідали, так би мовити, кожен за свою сферу діяльності, їх можливості також були обмеженими, хоч і більшими, ніж у простих смертних. Суттєво ситуація змінюється, коли з'являється ідея єдиного універсального бога, всемогутнього і всюдисущого. Саме такий універсальний бог може дати, на відміну від більш древніх спеціалізованих богів, відповідь на будь-яке питання про майбутнє. З цієї причини мантичні процедури все більш поступаються місцем діалогові з богом, доки не з'являється теологічна форма антиципації як цілком самостійне явище. Найбільш яскравим проявом цього різновиду антиципації є феномен пророцтва. Передбачаючи майбутнє, пророки робили це в релігійній формі від імені бога Яхве, який, як вони запевняли, говорить їх вустами. Напевно, пророки і самі вірили в свою богонатхненність. Але, можливо, пряма мова від імені Бога стала в пророчих виступах не більш, ніж літературною формою і ораторським прийомом,

освячених традицією. Але, з іншого боку, його можна вважати прийомом інтелектуальної діяльності.

Згадаймо, що у складних ситуаціях ми намагаємося уявити, як би на нашому місці діяла авторитетна для нас людина. Таке фантазування значною мірою сприяє більш досконалії організації наших міркувань і відшуканню кращого рішення. Таку ж функцію може виконувати для віруючого і Бог, який для нього є надзвичайно авторитетною надлюдською істотою. Тому і уявний діалог з ним може ще більшою мірою посилювати розумові потенції людини, інтенсифікувати процес міркувань. При цьому пророк користується, звичайно, своїм власним досвідом, знаннями, спостереженнями за обставинами, а "богодухотворіння" є, свого роду, каталізатором процесів трансформації досвіду, знань та спостережень у прогноз майбутнього.

Логічна антиципація зародилась, напевне, у той самий час, що й пралогічна та теологічна, бо навіть у найдавніші часи знаходилися люди, які, на відміну від усього загалу, розуміли недосконалість мантичних та теологічних способів антиципування. Тобто ще в давнину з'явився усвідомлений потяг до пошуку і розвитку того, що ми будемо називати логічними формами антиципації, які в найбільш яскравому вигляді знаходять свій прояв у сучасному науковому передбаченні. Наукове передбачення порівняно з пралогічним та теологічним антиципуванням спирається на наукові уявлення про світ взагалі і про об'єкт передбачення зокрема, які суттєво відрізняються від релігійних та мантичних. Наукове передбачення відрізняється і методологією антиципування. Така відмінність вже починається з запитів на інформаційні передумови антиципування. Якщо суб'єкт підходить з наукових позицій, то він обов'язково прагне зібрати якомога більше інформації стосовно об'єкта антиципування (шляхом спостереження, експериментування, за допомогою комунікації, якщо об'єктом передбачення є людина). Подібна установка присутня і в буденному антиципуванні. Тут теж є прагнення зібрати емпіричну інформацію про те, що треба передбачити. І методи збору вихідних даних тут теж схожі. Різниця тільки в тому, що життєве спостереження й експериментування не таке строге, систематичне і складне, як наукове.

Ні один з методів наукової прогностики не дає абсолютно надійного прогнозу і, на відміну від пралогічної та теологічної антиципації, не претендує на це. Для підвищення ефективності

наукового передбачення рекомендується користуватися не одним, а кількома методами, зіставляючи їх результати. Це дає можливість побудувати більш точний прогноз. Крім того, наукова прогностика є дуже розгалуженим утворенням, і ні один науковий прогнозист, на відміну від ясновидця, мантика чи пророка, не вважає себе універсалом у галузі передбачення.

Відрізняється наукова прогностика від своїх попередників і в плані формулювання та видачі прогнозу. Від науковця-прогнозиста вимагається гранично чітка модель майбутнього. Ясновидцю або ж пророку можна давати скільки завгодно туманних і багатозначних тлумачень майбутніх подій, їх професійна етика цьому потурає. Науковому прогнозистові це заборонено. Те ж саме і в плані скромності. Пророк, мантик і провидець, як правило, претендують на абсолютне знання майбутнього, науковець же - на ймовірніше.

Логічна антиципація проявляється і в сучасному художньому передбаченні. Футурологічні функції літератури та мистецтва підкреслювались багатьма митцями, письменниками, літературознавцями. Крім того, виникли жанри, які значною мірою саме і спеціалізуються на темі майбутнього: фантастика, утопії й антиутопії. При цьому художня прогностична традиція має давню історію. Чимало футурологічних мотивів присутні ще в найпрадавніших міфах.

На відміну від наукового передбачення, в якому майбутнє моделюється абстрактно, узагальнено, у передбаченні художньому воно змальовується у вигляді образу - детально, зримо та емоційно. Художній образ майбутнього будується значною мірою за законами функціонування яви, а не абстрактного мислення, питома вага логічних компонентів тут поступається фантазійним. Але це не означає, що сучасне художнє передбачення позбавлене логічної антиципації. Досить порівняти наукову фантастику і міфологію давнини. Відмінність значна. Причина в тому, що сама логіка є центральним, ядерним утворенням у психіці сучасної людини, яке накладає відбиток на всю психічну діяльність у цілому і на окремі її різновиди, зокрема і на художнє передбачення. Але психіка сучасної людини має культурно-історичну неоднорідність. Тому художньому передбаченню нашої сучасності притаманні також і елементи реліктових форм антиципації. З цієї причини, якщо бути точним, художнє передбачення не можна строго вважати підвидом логічної антиципації. Те ж саме можна сказати і про буденне передбачення, яким людина користується в повсякденному житті.

Строго кажучи, і художнє і буденне передбачення містять у собі три види антиципації, хоча логічна є домінуючою.

У четвертому розділі **"ОНТОГЕНЕЗ АНТИЦИПАЦІЇ ЛЮДИНИ"** простежується розвиток антиципування впродовж всього життєвого циклу людини, починаючи з раннього дитинства і закінчуючи геронтогенезом.

Характерним для стадії раннього дитинства є те, що антиципація формується передусім у рамках сенсорно-перцептивної та сенсомоторної сфери людини.

Найбільш ранні прояви антиципування зустрічаються в реакціях слідкування за рухомим об'єктом. При цьому генетично найбільш ранні форми антиципації проявляються в умовах неперервного руху, а потім вже - стосовно послідовностей дискретних змін або переміщень об'єктів. Чим менші немовлята, тим менший той максимальний часовий інтервал зникнення, при якому не розладжується відображення траєкторії руху.

На рубежі раннього і дошкільного дитинства з'являється усвідомлення, виділення власного "Я". Це супроводжується появою жвавого зацікавлення власною особистістю як в теперішньому і минулому, так і в майбутньому. У цьому віці дитина робить спроби засвоїти вербальні, суспільно вироблені одиниці антиципування, і це виявляється для неї непростим завданням. У другій половині дошкільного віку дитина вже набуває здатності застосовувати "завтра" і "післязавтра" при елементарному антиципуванні подій.

Воістину новим кроком у розвитку антиципації у період дошкільного дитинства є засвоєння модельних, символічних та знакових одиниць антиципування. Під модельною одиницею антиципування ми будемо розуміти предмет, макет предмету чи графічне (художнє) зображення предмету у майбутньому. Тобто предмет чи процес теперішнього може одночасно сприйматися і як просто предмет чи процес теперішнього, і як аналог певного майбутнього. Використання подібних моделей можна вважати одним із засобів опосередкування процесів антиципації. Але ще більш значним набуттям дошкільника є оволодіння знако-символічними засобами антиципування, найважливішим серед яких є слово.

Але слово не стає засобом антиципування одразу ж зі своєю появою. Спочатку мова дитини є ситуативною, тобто стосується тільки наочної ситуації, і зрозуміла тільки при сприйманні цієї ситуації. Згодом від вербальної констатації дитина переходить до

випереджаючого словесного опису своїх наступних дій, мова стає засобом цілепокладання та планування в структурі дитячої діяльності. При цьому зовнішнє коментування і планування своїх дій дитина переводить у план внутрішнього мовлення. Отже, мовні значення слова спочатку оформлюються як одиниці презенсоекспресії, а потім вже набувають ретроспективних та антиципаційних функцій. Аналогічно і при спостереженні перебігу подій дитина йде від фіксації сприйнятого до його вербального супроводження, а потім і до антиципуючого їх описування. Але тут треба зауважити, що оволодіння словом як засобом антиципування і граматичними конструкціями, які дають можливість вербального опису майбутнього, ще не означає, що у людини вже сформувалися логічні структури антиципування. Як писав Л.С.Виготський, "дитина оволодіває синтаксисом мови раніше, ніж вона оволодіває синтаксисом думки". З цієї причини дошкільник ще не може повною мірою, як дорослий, користуватися всіма потенційними можливостями антиципування, які відкриває засвоєння мови. Тому значення засвоєння мовних одиниць для розвитку антиципації розкривається не стільки в рамках самого дошкільного віку, скільки вже потім, за його межами. Розвиток мови тут випереджає розвиток антиципації, слугує передумовою майбутнього прогресу антиципування.

Великий крок робить розвиток антиципування у молодшому шкільному віці. По суті, вже сам перехід до шкільного навчання означає, що процеси антиципації дитини досягли такого ступеня розвитку, який дає можливість включати дитину в навчальний процес. Навчальна діяльність має своєю необхідною передумовою утримання дитиною свідомої мети щось вивчити, а також вимагає планомірної організації дій у відповідності з цією метою. Але з перших же днів приходу дитини до школи навчання стає також і могутнім фактором розвитку антиципування. Саме з соціальним інститутом освіти і пов'язане в першу чергу формування логічного культуротипу антиципації. Теологічні і прагматичні культуротипи передбачення знаходять своє коріння, свою основну базу в інших соціальних інститутах (релігійних організаціях, астрологічних товариствах, інститутах ворожок і т.п.). Саме під тиском науки та освіти знижується питома вага прагматичних та теологічних компонентів у структурі людської психіки і саме завдяки освіті логічний культуротип антиципування стає все більш пануючим.

Хоча, крім освіти, на вказаний процес впливають й інші фактори, роль освіти все ж таки лишається провідною.

Школа не тільки дає певну систему знань та інтелектуальних навичок для антиципування. Сама організація шкільного життя стимулює розвиток антиципації. У процесі навчання перед дитиною постають задачі, розраховані на все більш і більш віддалене майбутнє.

Цей вік є важливим етапом формування психологічного часу людини. Першою причиною того є те, що вже сам по собі навчальний процес вимагає високої точності орієнтування в часі. Друга причина полягає в тому, що діти в школі починають засвоювати суспільно вироблені одиниці часу, а також систематичні знання про час. На уроках мови у дітей уточнюються навички передавати часові відношення мовними засобами. У процесі шкільного навчання діти починають також отримувати систематичні знання про історичні події, знайомлячись з історичними масштабами часу, а також з існуючими в суспільстві уявленнями про майбутнє. Тобто школа формує у дитини як образ історичного минулого, так і образ історичного майбутнього, хоч останньому приділяється менше систематичної уваги.

У школі дитина починає засвоювати і суспільний досвід оволодіння простором. Вона пізнає суспільно вироблені одиниці вимірювання простору, систематичні знання, пропросторові закономірності, а також різного роду моделі простору (модель Всесвіту, Сонячної системи, карти поверхні Землі і т.п.). Тобто школа значно розширює хронотоп світосприймання дитини, в контексті якого функціонує антиципація. У потенціальному плані хронотоп психічного відображення школяра стає набагато об'ємнішим. Але актуальний зміст антиципування в цьому віці, як правило, не виходить за межі повсякденності. При цьому протягом молодшого шкільного віку спостерігається тенденція до просторового і часового розширення кола думок (П.П.Блонський).

Найбільш важливим змістом антиципації молодшого школяра є учбова діяльність. Порівняно з грою, яка займала провідне місце у дошкільника, навчання вимагає значно вищого рівня цілеспрямованості. Тому потреба в антиципуванні навчальної діяльності є значно більш нагальною, ніж антиципування процесу гри. При цьому якщо антиципування гри підпорядковується в першу чергу власним бажанням дитини, то антиципація учбової діяльності будується у відповідності з

об'єктивними вимогами навчальної ситуації. Це означає, що антиципація гри не обов'язково повинна бути реалістичною, тоді як реалістичність антиципації навчальної діяльності є умовою обов'язковою.

Окрім програмного та цільового антиципування навчальної діяльності від молодшого школяра вимагається і її смислова антиципація. Йому треба не тільки засвоювати певні знання та навички, аде й розуміти навіщо вони потрібні, який сенс має навчання і де в найближчому та віддаленому майбутньому його набутки будуть потрібні, які перспективи воно відкриває.

Але антиципування навчальної діяльності здійснюється не тільки з боку школяра, але й з боку вчителя. Обидва ці процеси є взаємодіючими і взаємопов'язаними. У першому-другому класі процес навчальної діяльності майже повністю антиципується вчителем, який детально його програмує, дає детальні і майже безперервні інструкції дітям, часто перевіряє і корегує їх роботу. Але з кінця другого класу діти набувають здатності самі антиципувати окремі деталі завдання і потребують все менш розгорнутих вказівок і меншого контролю. Тобто частина того, що раніше в навчальній діяльності антиципувалося вчителем, тепер антиципується самою дитиною. При цьому коло такого самостійного антиципування дитини невпинно розширюється.

Отже, у шкільному навчально-виховному процесі здійснюється свого роду передача та присвоєння антиципаційних функцій у структурі навчальної діяльності від вчителя до учня. У цьому полягає ще один фактор розвитку антиципації молодшого школяра. Аналогічні явища спостерігаються і в трудовій діяльності, елементи якої теж присутні в рамках цього віку.

Суттєві зрушення відбуваються в молодшому шкільному віці і в сфері одиниць антиципації. У молодшого школяра розпочинається інтенсивно формуватися такий потужний інструмент антиципування, як система понять.

Виникнення понять високого рівня узагальнення створює передумови і для утворення різного порядку узагальнення антиципаційних схем реальності, антиципування може тепер не тільки спиратися на зафіксовані в досвіді зв'язки між конкретними враженнями, але й підніматися над ними, а саме моделювання майбутнього може бути не тільки конкретним, але й узагальненим.

Іншим далекосяжним наслідком появи ієрархічної системи понять є виникнення бази для появи дедуктивних процедур антиципування, окрім традиційних ще для дошкільника трансдуктивних антиципаційних умовиводів. Підпорядкування менш загальних понять більш загальним робить також дитину все більш чутливою до протиріч, бо усвідомлення протиріччя можливе тільки тоді, коли суперечні між собою судження входять до єдиного поняття, що стоїть над ними. Це, в свою чергу, спрямовує розвиток антиципації в бік логічного культуротипу, бо прагматичне антиципування характеризується, як відомо, саме нечутливістю до протиріч у судженнях про майбутнє. Те саме властиве і трансдуктивному антиципуванню дошкільника. Отже, оволодіння системою понять переводить антиципацію молодшого школяра на новий рівень розвитку.

Але розширення можливостей антиципаційної категоризації майбутнього поєднується в молодшому шкільному віці з недостатнім розумінням імовірнісної природи передбачення та планування. Для молодшого школяра характерні категоричні судження про майбутнє, він неохочий сумніватися в тому, чи буде так, як він думає, він ще не відчуває потреби диференціювати міру своєї впевненості в реалізації планів та прогнозів.

Збагачення одиниць антиципування в молодшому шкільному віці супроводжується їх структуруванням. Ієрархізація системи понять спричиняє появу багаторівневості в організації антиципаційних структур, а самі антиципаційні схеми набувають різного порядку узагальнення. Серед антиципаційних схем дитини з'являються не тільки ті, що утворені на основі індивідуального, власного досвіду, а й ті, які засвоюються антиципаційні схеми, вироблені суспільним досвідом, різного роду теоретичні антиципаційні структури. Слід зазначити, що ієрархізація антиципаційних схем у молодшого школяра тільки-но починається і тому є ще незрілою, майже нерозвиненою. Те саме стосується і їх імовірнісної організації. У молодшому шкільному віці створюються умови для вільного оперування уявними та знако-символічними моделями майбутнього, мисленого програвання різних варіантів перебігу майбутніх подій. Саме в цей період єдиний потік дитячої активності чітко розщеплюється на зовнішній і внутрішній план дій, у контексті якого процеси антиципації починають набувати внутрішньої розгортки. Більше того, внутрішня активність починає диференціюватися на

спеціалізовані підпроцеси, такі, зокрема, як цілепокладання, планування, прогнозування. Окреслюється також і ієрархічне розшарування внутрішньої діяльності, з'являється внутрішня діяльність другого порядку, яка регулює внутрішню діяльність першого порядку, як це видно з появи гіпотез у структурі пізнавальної діяльності. Процес побудови гіпотез немовби надбудовується над процесом мислення, спрямованим на розв'язання певної задачі, і відповідно регулює цей процес. Таким чином, з'являється не тільки антиципація як внутрішня діяльність, що регулює діяльність зовнішню, поведінкову, а й антиципація, яка регулює вже і внутрішню, мислительну діяльність, у тому числі й антиципаційну. Іншими словами, з'являються і перші паростки антиципації антиципування, ієрархізації самого процесу антиципування.

У підлітковому віці психічний розвиток людини робить могутній стрибок в осягненні життєвого середовища. Розширення життєвого хронотопу здійснюється як у географічному плані, так і в плані розширення світосприймання в часовому вимірі. Поява розгорнутої часової перспективи має революційне значення для розвитку антиципації. Тільки в цьому віці майбутнє по-справжньому стає психологічною детермінантою особистості, істотним фактором, що визначає поведінку людини, її діяльність та вибір життєвого шляху. Тому цей вік часто називають віком устремління у майбутнє.

Розширення мислення підлітка у просторовому та часовому масштабі змінює і сам характер мислення. Воно все більш і більш стає здатним віддалятися від сприймання, стає все менш і менш наглядним. Тобто розширення мислення призводить одночасно і до підвищення його абстрактності. Це, з одного боку, підвищує потужність мислення, а з іншого - надмірне захоплення формальним мисленням може вести і до втрати його змістовності. Мислення перетворюється у відірване від реальності жонглювання абстракціями. Таким чином, антиципування при певних умовах може вихолощуватися, перетворюватися у своєрідний різновид мисленної гри і набувати все більше рис фантастоспекції, а то й цілком у неї перетворюватися.

Розширення просторово-часових масштабів психічного відображення означає також і його ієрархізацію, конструювання психологічного часу і психологічного простору розшаровується, виникає ієрархічна різнопорядковність, різномасштабність просторового і часового аспекту світосприймання. Відповідно

ієрархічно розшаровуються і процеси антиципації, а також презенто- та ретроспекції. Антиципування підлітка стає все більш масштабним у просторово-часових аспектах.

Інше зрушення полягає в тому, що процес антиципації стає розмірковуючим. Часто підлітки виявляють прямо таки пристрасть до розмірковування, а сам процес міркування, на відміну від дитячого, стає тривалим, при цьому утворюється інколи досить довгий ланцюжок умовиводів. Завдяки цьому підліток вже може не просто заглядати у майбутнє, а "мандрувати" у ньому.

Антиципування у підлітка не тільки опосередковує його дії та вчинки. Поряд з обслуговуванням діяльності та спілкування антиципування нерідко починає виступати і у формі специфічної пізнавальної діяльності. Типовим прикладом такої діяльності є підліткові мрії, пошук мети і сенсу життя, професійне самовизначення. Все це можна назвати специфічними різновидами антиципаційної діяльності. Ця діяльність мотивується потребою знати майбутнє, живою зацікавленістю у ньому, вона може бути досить довготривалим і складним процесом, що захоплює не тільки підлітковий вік, але й наступну за ним юність.

Самовизначення, вибір і конструювання свого майбутнього є центральним моментом юності як вікового етапу. Бо крім внутрішньої потреби самовизначитися цього вимагає ще й суспільство. Юнаки та дівчата або закінчують школу або стоять на порозі її закінчення. А це вже попри всякого власного бажання об'єктивно змушує замислитися над своїм майбутнім і зробити певний життєвий вибір.

Але здійснити правильне самовизначення свого майбутнього юним людям важко не тільки з причини широти та розмаїття ними життєвих шляхів, що перед нею відкриваються. Дає взнаки і брак життєвого досвіду. До того ж на процес конструювання та вибору майбутнього впливає і підвищена емоційність, що так властива цьому віковому етапу. Особливо характерною рисою юності є перепоვნеність сподіваннями на великі звершення. Юні люди рідко малюють собі майбутнє життя у тверезих, буденних, сірих формах. Роздуми про майбутнє у цьому віці перетворюються у свого роду мисленню гру, розумову гімнастику. Найчастіше мрійливе антиципування буває спрямовано на такі аспекти майбутнього, як мрії про подвиги, славу і навіть самопожертву в ім'я чогось.

Початок дорослості є дуже важливим поворотним пунктом в онтогенезі антиципації. Річ у тому, що до закінчення школи люди в

нашому суспільстві перебувають приблизно в однорідній соціальній ситуації, виконуючи як основну соціальну роль - роль школяра. Після закінчення шкільного навчання віяло соціальних ролей, до яких може і мусить переходити людина, стрімко розгортається, стає надзвичайно різноманітним. Особливо це стосується професійної діяльності. Отже, і подальший розвиток антиципації перебігає в істотно різнорідніших умовах, ніж це може спостерігатися на попередніх вікових етапах. Ускладнюється також і спектр життєдіяльностей та соціальних ролей, які повинна обслуговувати антиципація. Але особливо велику вагу має те, що вже сам початок дорослості знаменує, по суті, те, що суспільство юридично починає визнавати за людиною право на самостійну антиципацію свого життєвого шляху, власної діяльності та поведінки. У межах, відведених законами та традиціями, особистість отримує право і обов'язок самостійно приймати життєві рішення, планувати свої дії та вчинки, передбачати їх наслідки і нести за них відповідальність. До настання дорослості ці функції були значною мірою перекладені на батьків, учителів та інших дорослих, котрі за тих чи інших причинах були відповідальні за дану дитину.

Більше того, багато соціальних ролей, в які вступає доросла людина, зобов'язують її і до антиципування діяльності та життєвого шляху інших людей. І не тільки до антиципування, але й до спрямовування діяльності та життєвого шляху цих людей у відповідному напрямку. Це і роль батька та матері, які і перед собою і перед суспільством несуть відповідальність як за окремі вчинки, так і за долю дитини в цілому, до того часу, доки вона не стане повнолітньою.

Роль керівника також зобов'язує до антиципування діяльності підлеглих, організації та середовища, в якому вона знаходиться. Передбачення планування та приймання рішень - це прямий обов'язок того хто управляє. Доки людина діє сама, вона поєднує у собі і управління і виконавця, сама антиципує і сама реалізує свою діяльність. Якщо ж діяльність набуває колективної форми і управлінська функція відходить до однієї особи, а виконавські до інших, то і антиципування значною мірою знімається з виконавця і перекладається на того, хто керує. При цьому разом з правом та обов'язком на антиципування на людину накладається і відповідальність. Але тут треба зауважити, що до керуючого відходять у першу чергу стратегічні та тактичні рівні антиципування

в ієрархічній структурі діяльності. Оперативні ж рівні антиципації залишаються за виконуючим.

Освоєння будь-якої професійної діяльності людини вимагає від неї і формування відповідного різновиду професійної антиципації. А оскільки професійна діяльність є провідною для дорослої людини, то і розвиток професійної антиципації складає одну із провідних ліній її онтогенезу у період дорослості. На жаль, дослідженням професійної антиципації у психології не приділяється поки що чільної уваги. Як виняток, можна назвати роботи, присвячені, вивченню різних видів спортивної антиципації. Нами раніше вивчалась також комунікативна антиципація педагога.

У наших дослідженнях досить добре проглядається тенденція підвищення майстерності спілкування та покращання організації антиципаційних схем із зростанням віку і стажу роботи педагогів. Проте треба зауважити, що не у всіх випадках нарощування педагогічного стажу піднімало ефективність спілкування і комунікативної антиципації вчителів. Причина у системності будови комунікативного досвіду. Просте накопичення вражень - ще не досвід. Досвідом, у строгому розумінні цього слова, вони стають у тій мірі, в якій вони будуть організовані в антиципаційні схеми, а побудовані схеми будуть апробовані, скориговані і відточені у практиці педагогічного спілкування.

Ще одним провідним напрямком онтогенезу антиципації у період дорослості є подальший розвиток автобіографічного антиципування. При цьому, характеризуючи дорослість, як певну цілісність, слід відмітити, що вона сама складається з послідовності різних етапів, в межах яких автобіографічна антиципація набуває специфічних рис. Пов'язано це з рядом причин. Перша з них полягає в тому, що майбутній відрізок життєвого шляху, який є об'єктом автобіографічної антиципації, є більш тривалим на початку дорослості, ніж у середині цього періоду, а тим більше наприкінці. Це, зокрема, суттєво ускладнює задачу автобіографічного антиципування для молодої людини. З одного боку, їй треба планувати і передбачати більш масштабний відрізок життєвого шляху, ніж у середній чи пізній зрілості, а з другого - їй бракує того життєвого досвіду, який набувається на більш пізніх фазах дорослості. Надалі ж нарощується і життєвий досвід і зменшується хронологічно той потенційний відрізок життєвого шляху, який треба антиципувати. Це накладає істотний відбиток на розвиток

автобіографічної антиципації на початку дорослості, у середині цього періоду та наприкінці.

Неоднакова й інтенсивність автобіографічного антиципування впродовж періоду дорослості. В одні моменти життєвого циклу цей процес загострюється, а в інші стихає. Пов'язано це буває як із зовнішніми обставинами, які змінюють поступ по раніше вибраному чи просто звичному життєвому шляху (наприклад, розлучення, звільнення з роботи, травма, стихійне лихо, війна тощо), так і з внутрішніми чинниками. До останніх можна віднести накопичення знань та життєвого досвіду до тої міри, коли це призводить до якісного стрибка у внутрішньому розвитку, що спонукає людину переглянути своє ставлення до себе, до інших, до суспільства і, навіть, до світу в цілому. Ще один внутрішній чинник - це періодичне спрацьовування протягом життєвого циклу особливого рефлексу, який можна було б назвати рефлексом життєвого самовизначення. Про наявність такого рефлексу, точніше інстинкту, говорять і життєві спостереження і накопичені наукові дані про досить строгу періодичність виникання у людини потреби підводити підсумок пройденому життєвому шляху і визначати програму та напрямок його подальшого спрямування. Відбувається це під час вікових криз, ряд яких включає до свого складу і період дорослості.

Першим критичним моментом є вже сам початок дорослості. Треба адаптуватися і до ролі дорослого, що передбачає повну відповідальність за самого себе, а то й за інших людей. Треба вирішити також і цілий ряд проблем життєвого самовизначення: набуття освіти, вибір та освоєння професії, вибір системи життєвих цінностей та ідеалів, досягнення матеріального добробуту, вирішення житлової проблеми, створення сім'ї тощо. Початок дорослості знаменується також і смисло-життєвими шуканнями. Між 25-30 роками настає відносно спокійний період.

Активізація автобіографічного антиципування в умовах кризи середини життя може виконувати кілька функцій. Це і подальший розвиток мрій молодості, конкретизація загальної життєвої програми, створеної ще в юності, та її контрольна перевірка та корекція. Це і перебудова життєвого задуму юності, якщо він з якихось причин не може бути реалізований. Це може бути і, по суті, первинна побудова програми життя, якщо цього не було зроблено свого часу в молодості, або ж добудова життєвих планів, якщо в юності воно було сплановане тільки до середини. На останній випадок Є.І.Головаха вказував як на типову рису, притаманну

життєвій перспективі в юності. Після закінчення фатального десятиліття настає, як правило, відносно спокійний період. Удоволення життям знову підвищується, і людина поринає у новообрану чи усталену життєву активність. Але у передпенсійний вік настає нова криза. Треба готуватися до пенсійного етапу, старості, яка істотно відрізняється від попереднього періоду. Адже від професійної діяльності, найчастіше, треба відійти. Тому постає питання, яку діяльність і спосіб життя слід обрати надалі, щоб заповнити прогалину, що утворюється. Від того, як автобіографічне антиципування здійсниться наприкінці зрілості, значною мірою залежить і адаптація людини у період старості, пенсійного віку.

Щодо позначення віку на професійному антиципуванні, то спеціальних досліджень тут бракує. Життєві спостереження щодо цієї проблеми суперечливі. З одного боку, досягнення похилого віку пов'язують з набуттям великого професійного досвіду, що є важливою основою передбачення та планування. З другого боку, висловлюються і протилежні думки (К.Висьневська-Рожковська, А.Кларк). Напевно, поява вищезгаданих суперечливих точок зору на антиципаційні здатності людей похилого віку коріниться у складності розвитку феномена професійної антиципації і неоднозначності набуття великого професійного досвіду. Останній, певно, може і покращувати антиципування, створюючи для останнього відповідну базу, і погіршувати, створюючи умови для упередженості та консерватизму. Говорячи образно, досвід може і відкривати очі у майбутнє, і накладати на них шори. Але у цілому досвід дає все ж таки більше користі, ніж шкоди. Коли у людини у процесі геронтогенезу починає слабнути працездатність, то це трапляється, як правило, за рахунок інволюції не антиципаційних, а інших складових. У першу чергу це стосується необхідного для професійної діяльності мінімуму здоров'я, фізичної сили, витривалості, швидкості тощо. Більше того, розвиток саме антиципації на пізніх етапах професійної кар'єри дозволяє до певної міри компенсувати послаблення інших компонентів у структурі професійної здатності.

Проте, як би антиципаційні здатності не компенсували регресування інших складових професійної здатності, настає час, коли ця компенсація вже стає недостатньою і літня людина змушена полишати свою професійну діяльність, хоча сама професійна антиципація ще лишається у своєму розвої. Враховуючи це, у багатьох сферах професійної діяльності літніх людей

використовують як консультантів, наставників, радників і їх професійна антиципація продовжує служити загальній справі. Хоч, якщо професійна діяльність людини є перш за все розумовою і невисокі вимоги ставить до фізичних даних, то людина може повноцінно працювати і впродовж практично всього геронтогенезу.

Досягнення пенсійного віку висуває нові запити і перед автобіографічною антиципацією. Людині треба визначити, як жити на якісно новому відрізку життя. Від того, настільки успішно вдалося побудувати визначені життєві плани на майбутнє, значною мірою залежить міра задоволеності життям у літньому віці. Таким чином, від розвитку здатності до автобіографічного антиципування залежить і психологічне самопочуття і, навіть, психічне здоров'я літніх людей. При цьому в умовах соціальної нестабільності труднощі автобіографічного антиципування людей пенсійного віку особливо загострюються. Перехід до якісно нового етапу життєвого шляху у них відбувається на тлі якісно нових і непростих соціальних умов. Тому побудова життєвих планів щодо пенсійного відрізка життєвого шляху у сьогодняшніх людей похилого віку є більш складним завданням, ніж це було у недалекому минулому. Песимізм і почуття безперспективності серед літніх людей став особливо поширеним.

Важливим моментом автобіографічного антиципування у старості є визначення людиною свого відношення до смерті. Але сучасне наше суспільство у процесі соціалізації погано озброює людину чіткими установками до проблеми смерті. Подібна тема хоч і не є забороненою темою розмов, але і не вважається достатньо пристойною. Така невизначеність сучасної нашої культури до проблеми смерті спричиняє батьох літніх людей розв'язувати її шляхом звертання до більш ранніх культурних трактовок смерті, які дає релігія.

Все сказане стосується геронтогенезу антиципації в умовах, перш за все, фізіологічного старіння, яке лишає антиципаційні здатності добре збереженими. При патологічному старінні може спостерігатися і деградація антиципування, у тому числі і автобіографічного. Такі висновки можна зробити на підставі досліджень В.В. Болтенко, які свідчать про те, що процес старіння осіб у будинках-інтернатах для літніх людей проходить такі етапи: обмежена трудова активність, спілкування як остання соціально спрямована діяльність, "егоцентрична" активність, оберненість у світ минулого, фаза аутизації і повного згасання особистості. З кожним з

цих етапів звужується і діапазон активності, і рівень саморегуляції, і смислова сфера особистості, система її цінностей. Поступово відмирають соціогенні потреби і все більше оголюються потреби вітальні. Разом з цим звужується і хронотоп, у якому живе старіюча людина. Спочатку згасає інтерес до майбутнього, але ще зберігається до минулого, потім перестає цікавити і минуле. На останніх етапах старіння хронотоп звужується до "тут і тепер", пов'язаного з реалізацією вітальних імпульсів. На самому останньому етапі починає розмиватися навіть і сприймання теперішнього, зникає особистісне відношення до себе, самосвідомість розпадається.

П'ятий розділ "МІКРОГЕНЕЗ АНТИЦИПУВАННЯ ТА СТРУКТУРА АНТИЦИПАЦІЙНИХ ЗДАТНОСТЕЙ ЛЮДИНИ"

присвячений аналізу місця процесів антиципації у загальній структурі психічного відображення, структуруванню самого процесу антиципації, тих продуктів, які отримуються у ньому "на виході", а також будова людської здатності до антиципації. У цьому розділі показується, що загальний процес психічного відображення розщеплюється на антиципацію, презенсоспекцію і ретроспекцію симультантно в синхронічному плані, з іншого боку - аналогічне розщеплення здійснюється і суцесивно в діахронічному плані. Пояснити це можна тим, що психічне одночасно має властивості неперервності і дискретності (А.В.Брушлінський). З позицій дискретності розщеплення психічного відображення здійснюється суцесивно, тобто послідовно, а з позицій неперервності - симультантно, тобто одночасно. При цьому буде доцільним для опису єдності дискретності і неперервності психічного ввести поняття нечіткої дискретності (тобто нечіткої розчленованості). Членування, розщеплення психічного відображення на антиципацію, ретроспекцію та синхроспекцію є нечітким як у синхронічному, так і в діахронічному плані. З цієї причини питома вага вказаних підпроцесів у синхронічному плані хвилясто подібно варіюється в залежності від фаз їх діахронічного розщеплення.

Основою здатності до антиципації є досвід суб'єкта, який доцільно розглядати як складну багаторівневу систему з нечіткими суб'єктивними моделями подій і нечіткими імовірнісними зв'язками між ними. Розглядаючи іншу форму існування антиципації - процесуальну, треба також врахувати, що діяльність та спілкування мають ієрархічно-рівневу організацію. Виходячи з цього, можна припустити, що антиципація як психічний процес може займати

будь-який із цих рівнів. Так, антиципування може бути психофізичною функцією в структурі операцій або виступати як операція, що входить до складу певної дії, може бути спеціальною дією в структурі діяльності або спілкування. В окремих же випадках процес антиципації може і сам трансформуватися в особливий різновид діяльності або спілкування. Більше того, в суспільстві існують навіть спеціальні різновиди професійної діяльності людей, основним змістом яких виступають, по суті, саме процеси антиципації (гадання, астрологія, прогностика, футурологія і т.п.). Від місця антиципаційних процесів у структурі діяльності або спілкування залежать і його специфічні особливості, зокрема їх усвідомленість. На рівні психофізичних функцій та операцій антиципування має неусвідомлюваний характер. Усвідомлювання воно набуває лише на рівні спеціальних дій або спеціальної діяльності (спілкування).

У рамках будь-якого з цих рівнів можна також розрізнити чотири різновиди антиципування: цілепокладання (акцепцію), планування (програмування), експлоративне і результатне прогнозування. Практично кожен з цих різновидів здійснюється як у формі психофізичних функцій або операцій, так і в формі спеціальних дій або діяльності.

Продукти процесів антиципації - це все те, що отримується на виході процесу антиципування. Це і вербальний опис майбутнього, і числове його визначення, тобто антиципаційна категоризація. При цьому ті категорії, поняття, під які підводиться майбутнє, можуть використовуватися не тільки в прямому, але і в метафоричному або символічному значенні. Іншою формою продукту антиципації виступають "картинки" майбутнього, які малює наша уява і які можуть мати як схематичний, так і конкретний характер, включаючи найдрібніші деталі. При цьому уявні образи майбутнього можуть приходити мимоволі, а можуть і конструюватися довільно в результаті спеціальних, нерідко значних, зусиль.

Цікавим різновидом антиципаційних образів є ті, які будуються під час сну і які часто називають віщими снами. Можна виділяти також і галюцинаційні антиципаційні образи. Щоб їх викликати, шамани та інші древні ворожбити приводили себе за допомогою ритуалів у стан трансу або ж досягали цього за допомогою спеціальних наркотичних речовин. Але когнітивні продукти антиципування чи то в формі категоризації, чи то в формі уявлення, не вичерпують усього їх спектру. Людина не тільки конструє модель майбутнього, але і займає по відношенню до

можливого майбутнього певну позицію, емоційно-вольове відношення до того, що станеться. Це відношення проявляється в антиципаційних станах, таких як надія, тривога, оптимізм, песимізм, наснага і т.п. При цьому міра, в якій когнітивна модель збуджує емоційно-вольову сферу, залежить від часової віддаленості антиципованого майбутнього, його ймовірності, значимості. Зрозуміло, дальність, імовірність та значимість визначаються самим суб'єктом і є суб'єктивними. У загальному випадку чим вищі значення когнітивній моделі майбутнього людина приписує за вказаними параметрами, тим інтенсивніше збуджується емоційно-вольова сфера. Така закономірність, наприклад, проявляється в градієнті мети: чим ближче мета, тим сильніше вона мотивує людину. Напевне, подібне явище має місце і для планів та прогнозів, а не лише відносно до мети.

Іншою формою регулятивних ефектів антиципації є переднастройки та установки. Переднастройка є свого роду передготовність, що передре більш повній готовності, яка описується поняттям "установка". Тобто зародження будь-якої установки - це більш чи менш розгорнутий процесуальний акт, в якому готовність наростає від нульової до повної готовності. В одних випадках цей процес займає долі секунди, в інших - секунди, а то і хвилини. При цьому готовність може бути як позитивною, так і негативною і проявляється не тільки в мобілізації до дії, але і в утримуванні від ірраціональних дій. Оскільки установки, як правило, переходять у дії, то слід виділити і поведінкову та комунікативну форми продуктів антиципації, що знаходять своє вираження в підготовчих, превентивних та цілеформуєчих діях, а також у комунікативних повідомленнях прогностичного характеру. Крім того, те, що ми антиципували в своїй уяві, може в тій чи іншій формі "матеріалізуватися". З-під пензля художника виходить картина, яку художник до того побудував (зантиципував) у своїй фантазії. Столяр робить шафу, яка до того існувала тільки в його уяві. Письменник-фантаст або науковець переносять свої думки на папір, і от ми читаємо книжку про наше майбутнє (можливе або неможливе). Не буде перебільшенням сказати, що ми просто оточені "матеріалізованими" (у предметному чи інформаційному розумінні) продуктами людської антиципації. Отже, у широкому спектрі продуктів антиципації можна виділити такі їх різновиди: антиципаційна категоризація майбутнього, антиципаційні образи, антиципаційні стани, антиципаційні переднастройки та установки,

антиципаційно-орієнтовані предметні та комунікативні дії, а також інформаційно та предметно матеріалізовані продукти антиципації. Причому всі вони пов'язані між собою і утворюють певну послідовність, слідуючи один за одним у процесі поступального розгортання процесу антиципування.

Таку закономірність можна назвати законом антиципатогенезу, згідно з яким у процесі антиципування відбувається поступально-поетапне нарощування продукту антиципації, починаючи з когнітивних антиципаційних ефектів, потім до них додаються емоційно-вольові та установчі, до яких, у свою чергу, приєднуються поведінкові та матеріалізовані ефекти антиципації. Ці етапи можуть мати різну тривалість і навіть, тою чи іншою мірою, накладатися один на одного. При цьому має місце накладання різних стадій антиципатогенезу одна на одну. Так, матеріалізовані ефекти шляхом зворотного зв'язку впливають на когнітивні, завдяки чому антиципатогенез набуває кільцевої структури. Так, у процесі виконання якоїсь тривалої та складної справи людина будує певні плани, з яких випливають відповідні дії, що дають певні результати. Враховуючи ці результати, суб'єкт вносить корективи в наші плани, на основі яких нареслюються нові дії і т.д. Іншою цікавою формою взаємодії різних стадій антиципатогенезу між собою та реальністю є "ефект Едіпа", під яким, в широкому сенсі, розуміється вплив прогнозу події на здійснення самої події.

У шостому розділі **"РОЗВИТОК ТА КОРЕКЦІЯ АВТОВІОГРАФІЧНОЇ АНТИЦИПАЦІЇ"** загальні міркування щодо розвитку антиципації людини конкретизуються на матеріалі автобіографічної антиципації.

Здатність до автобіографічного антиципування є продуктом особливого різновиду наuczіння, яке здійснюється впродовж усього людського життя. Здебільшого цей процес перебігає стихійно. Воно виникає як супутний ефект життєздійснення особистості. Цілеспрямоване наuczіння автобіографічній антиципації може здійснюватися у рамках як традиційного підходу, де переважає повідомлення та сприймання відповідних знань, так і у рамках активних групових методів, де домінують тренувальні вправи, спрямовані на формування відповідних навичок та вмінь, а також корекцію та розбудову образу власного майбутнього суб'єкта. Обидва вони реалізуються у нашій роботі у формі розробки відповідно орієнтованих циклів бесід з психології життєтворчості і антиципаційно-орієнтованого біографічного тренінгу. Бесіди з

психології життєтворчості були спрямовані на озброєння слухачів систематизованими знаннями, важливими для ефективного автобіографічного антиципування. Зміст бесід був побудований з використанням не тільки науково-психологічних знань, але і прислів'їв, афоризмів, прикладів з художньої літератури, поезії. Окрема бесіда включала в себе лекційні, діалогічні та дискусійні компоненти, а загальна тривалість становила 1,5 години. Сам же цикл складався з 8-12 бесід в залежності від аудиторії і обставин. Аудиторію складали три категорії слухачів: старшокласники, студенти та люди середнього віку. По закінченні занять ми просили слухачів висловити свою думку як письмово, так і усно щодо користі матеріалу занять. На підставі цього ми судили про їх ефективність. Показниками такої ефективності ми вважали думку слухача про відчуття користі для нього від циклу занять з психології життєтворчості. Практично всі слухачі всіх груп (4 гр. - старшокласники, 3 гр. - студенти, 3 гр. - середній вік) визнали курс психології життєтворчості для себе цікавим і корисним.

Основним завданням антиципаційно - орієнтованого біографічного тренінгу є психологічна допомога учасникам групи в побудові суб'єктивної моделі власного майбутнього та стимуляція розвитку здатності до автобіографічного антиципування. Груповий характер занять дає змогу психологу не тільки працювати одночасно з десятком клієнтів, але і організувати між ними взаємообмін та взаємозбагачення автобіографічного антиципування.

Інтенсивне та поглиблене знайомство з життєвими цілями, сподіваннями, побоюваннями та розрахунками інших, порівняння їх з власними моделями свого майбутнього створює також сприятливі можливості для більш глибокого усвідомлення власних надій, планів та очікувань. Цьому сприяє також і розповідь про своє бачення власного майбутнього, а також розпитування з боку групи про життєві перспективи і плани кожного учасника. Це допомагає більш чітко прояснити суб'єктивну модель власного майбутнього, з'ясувати в ній прогалини та слабкі місця і накреслити шляхи її збагачення, корекції та вдосконалення.

Група може допомагати своїм учасникам також і груповим аналізом проблеми власного майбутнього для кожного її члена. Ефект групи в даному випадку полягає в доповненні індивідуального процесу автобіографічного антиципування груповим процесом біографічної антиципації. В результаті цього людина отримує змогу порівняти власне бачення свого майбутнього з

баченням свого майбутнього іншими, що значно розширює автобіографічний кругозір. Ведучий групи не тільки організовує вищезазнані процеси, але і ознайомлює учасників групи з широким діапазоном наявних у людській культурі технологій автобіографічного антиципування, дає їх науково-психологічний аналіз, пропонує науково-виважені концептуальні схеми та процедури автобіографічного передбачення та планування.

При цьому ставиться мета не тільки репродукції культурно вироблених технологій автобіографічного антиципування, але і їх критичний перегляд та творчий розвиток у системі відповідних вправ. Така система вправ спиралася на різні засоби категоріальної та символічної презентації суб'єктивних моделей майбутнього: слово, жест, художньо-графічний образ.

У першому разі своє бачення власного майбутнього, окремих його аспектів чи життєвого шляху в цілому учасник представляє у формі усної розповіді перед групою. Члени групи потім ставлять йому запитання на уточнення та деталізацію розповіді, а також запитання стосовно тих моментів, які не були описані. Жестова презентація образу майбутнього або життєвого шляху в цілому здійснюється через пантомімічне зображення послідовності життєвих подій та станів, які очікує чи планує пережити людина. Художньо-графічна символізація бачення майбутнього чи життєвого шляху в цілому проводилася у формі змальовування життєвих подій станів та обставин. При цьому інформаційне навантаження накладається не тільки на окремі малюнки, але і на їх композицію.

При виконанні вправ на символізацію дається спеціальна установка генерувати символи, віддаючись на плин внутрішнього, часто незрозумілого імпульсу. Саме він несе інформацію про підсвідоме антиципування, і передчасне намагання його зрозуміти може призвести до його блокування. З цієї причини варто розчленувати генерацію символів майбутнього і їх рефлексію. Рефлексія символіки майбутнього здійснюється через груповий аналіз малюнків чи пантоміми кожного члена групи. При цьому група намагається дати інтерпретацію символів майбутнього даного виконавця, розкодувати їх значення та значення композиції символів. Вислуховуючи різні версії, виконавець порівнює їх з власним, часто дуже розмитим їх розумінням. Таке порівняння, як показує досвід, значно полегшує усвідомлення і аналіз символічно презентованих моментів майбутнього.

Описані три типи вправ конкретизувалися у залежності від фази та етапу тренінгового процесу. Першу фазу можна назвати аналітичною. У них процес осмислення йде від суб'єктивної картини життєвого шляху в цілому (перший етап) до образу майбутнього в цілому (другий етап), а потім і до окремих аспектів та стадій майбутнього (наступні етапи). Далі йде протилежний процес - синтетична фаза. Після аналізу окремих аспектів та стадій майбутнього переглядається знову майбутнє в цілому, а потім і реконструюється нова картина життєвого шляху. Таке аналітичне заглиблення у майбутню частину життєвого шляху і наступна синтетична реконструкція є суттєвою рисою, яка відрізняє наш антиципаційно-орієнтований біографічний тренінг від біографічного тренінгу (О.О. Кронік, Р.А. Ахмеров), де зосередження уваги та інтелектуальних зусиль торкається тільки суб'єктивної картини життєвого шляху в цілому і спеціального пропрацювання суб'єктивної моделі майбутнього не робиться.

На кожному з описаних етапів категоріальна та символічна презентація отримує різне спрямування. Спочатку (і в кінці) - на життєвий шлях в цілому, потім - на майбутнє в цілому, потім - на окремі його стадії та аспекти. Цей процес є своєрідним для кожної групи, з якою приходиться працювати. Творчий процес роботи над власним майбутнім залежить від індивідуальності як окремих учасників, так і атмосфери, що формується при їх об'єднанні у групу. Тому тривалість фаз і етапів у різних груп різна. Загалом тренувальний процес коливається від 9-14 занять по 1,5-2 години кожне. Кількість учасників, оптимальна для занять, - 5-7 чоловік.

На сьогодні ми маємо досвід роботи з 5 групами (29 учасників молодого та середнього віку) за методом антиципаційно-орієнтованого психологічного тренінгу. Про ефективність нашого тренінгу ми робили висновки з наступних опитувань членів груп. Опитування торкалося того, наскільки в результаті тренінгу змінився образ власного майбутнього і наскільки такі зміни члени групи вважали для себе продуктивними.

Практично всі учасники груп відмічали зміни у суб'єктивному образі майбутнього, у формі його продуктивного збагачення, 65 відсотків відмітили істотну, а 24 - кардинальну конструктивну - його перебудову. Звичайно таку оцінку ефективності тренінгу можна вважати лише попередньою. Проте і вона дає підставу говорити про велику перспективність і нагальність розробки різних варіантів антиципаційно-орієнтованого біографічного тренінгу.

Психологічна допомога при утрудненнях автобіографічного антиципування може здійснюватися і у формі психологічного консультування. Вичленування проблеми особистого майбутнього у психологічному консультуванні може здійснюватися шляхом включення у процес бесіди запитань про бачення особистістю свого минулого, теперішнього і майбутнього, їх хронологічне окреслення, подійне наповнення та якісну характеристику. Інформативним прийомом при цьому є пропозиція умовно визначити питому вагу у відсотках чинників минулого, теперішнього та майбутнього у виникненні даного життєвого ускладнення особистості.

Наступний етап полягає у визначенні конструктивних та деструктивних елементів автобіографічного антиципування. Одна з деструктивних форм цього процесу полягає в надмірній концентрації, "зациклованні" на майбутньому. Таке явище, можливо, є не менш деструктивним, ніж брак передбачливості. Взагалі деструктивною буде будь-яка ригідна фіксація психічного відображення на одному з часових модусів. Виходячи з цього можна відокремити умовно і різні варіанти таких фіксацій: футурOVERсія (фіксація на майбутньому), презенSOVERсія (фіксація на теперішньому), ретроспекція (фіксація на минулому) та фантастOVERсія (ірреалістичні мрії). Більш конструктивною буде оптимально гнучка концентрація психічного відображення на різних модусах та рівнях психологічного часу.

Складність автобіографічного антиципування також обумовлена спрацьовуванням Ефекту Едіпа. Стратегія психокорекційної роботи повинна бути спрямована, з одного боку, на знешкодження деструктивних проявів Ефекту Едіпа, а з другого - на використання його конструктивного потенціалу. Мета таких бесід полягала в тому, щоб допомогти побачити і зрозуміти прояви Ефекту Едіпа у різноманітних життєвих ситуаціях і спонукали наших клієнтів використовувати його позитивний і нейтралізувати негативний потенціал. Це суттєво допомагало знизити рівень неспокою, а то й зовсім його зняти.

У "Висновках" підводяться підсумки роботи та окреслюється перспектива подальших досліджень.

СПИСОК ОСНОВНИХ ПУБЛІКАЦІЙ

1. Психологія розвитку антиципації людини: Монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. - 204 с.

2. Вступ до психології антиципації: Навч. посібник Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. - 96 с.
3. Прогнозирование в педагогическом общении: Метод. рекомендации для учителей, преподавателей, педвузов, студентов. - Днепропетровск, 1990. - 27 с.
4. Педагогічне прогнозування: Методичні рекомендації. - Хмельницький, 1990. - 39 с. - (у співавт. з Каньосою П.С.)
5. Психологія ділових переговорів: Методичні рекомендації. - Хмельницький, 1996. - 38 с. - (у співавт. з Коноваловою О.А.)
6. Вчитель прогнозує моральну поведінку школярів// Початкова школа. - 1990, № 6. - С. 45 - 46. - (у співавт. з Сингаївською І.А.)
7. Антиципація як компонент комунікативного потенціалу педагога//Психологія: Респ. наук-метод. зб. - Київ, 1991. - Вип. 39. - С. 51 - 57
8. Психологічні основи корекції і розвитку педагогічної антиципації //Психологія: Респ. наук-метод. зб. - Київ, 1993. - Вип. 41. - С. 69 - 76
9. Теоретична модель структурування психологічного часу// Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. К., 1993. - Т. 1 - С. 56 - 66
10. Самовоспитание навыков прогнозирования в педагогическом общении// Методические указания по организации и проведению самостоятельной работы студентов. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1993 - С. 42 - 46
11. О психологических возможностях совершенствования коммуникативного прогнозирования педагогов// Вестник Днепропетровского ун - та. Педагогика и психология. 1995. Вип. 1. - С. 34 - 38
12. К проблеме понимания субъектом партнера по общению // Психологическая наука : Проблемы и перспективы. Тез. Всесоюз. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения действ. чл. АПН СССР Г.С. Костюка. - Киев, 1990. - Ч. 2. С. 12-13.
13. Прогнозування в моральному вихованні школярів //Проблемы обучения и воспитания в условиях становления единой системы непрерывного обучения: Тез. докл. -Умань, 1990-С. 5-6
14. Формування прогностичного компонента педагогічного спілкування майбутнього вчителя //Пути совершенствования профессионально-педагогической подготовки учителя в

- умовлях перестройки вищої та середньої школи: Тез. докл. - Нежин, 1990-Ч.1-С. 85-86
15. Перспективи розвитку теорії антиципації //Актуальні проблеми психології: Традиції і сучасність. К., 1991.- Т.1.- С.7-8
 16. Проблема антиципації в психології вчителя //Актуальні проблеми психології та педагогіки в Казахстані. Алма-Ата, 1990-Ч.1, С. 150-152
 17. Проблеми підготовки вчителя до роботи в школі //Неперервна педагогічна освіта: проблеми та перспективи Каменець-Подольський. 1993. С. 133-135.- (у співавт. з Каньосою М.І.)
 18. Професійна антиципація психолога: проблеми теорії, діагностики та розвитку // Актуальні проблеми психологічної служби: теорія та практика. Одеса. 1992. Т.2, С. 4-5. - (у співавт. з Виговською Л.П.)
 19. Маніпулятивні ігри в спілкуванні і психологічна культура вчителя //Практична психологія і розвій таланту. К. 1989. С*104-105
 20. Проблема життєвої стратегії особистості та психологічна допомога студентам // Гуманізація і гуманітаризація - пріоритетний напрямок державної політики України в галузі вищої освіти. Дніпропетровськ . 1992 -Ч. 3, С. 39 - (у співавт. з Марішкіним Д.А.)
 21. Психологічні можливості удосконалення комунікативного прогнозування педагогів // Гуманізація і гуманітаризація - пріоритетний напрямок державної політики України в галузі вищої освіти. Дніпропетровськ. 1992 - Ч.1 - С. 38
 22. Антиципація в структурі мислення //Маєвтика в системі психологічних знань. К., 1993 -С. 10-12
 23. Реліктові форми антиципації в сучасній культурі // Діалог культур і духовний розвиток людини. К., 1995-С. 125-127
 24. Типологія вищих форм антиципації людини //Сучасна психологія у ціннісному вимірі. К., 1994 - Т.1,- С. 31-32
 25. Особливості експектацій в ділових переговорах // Сучасна психологія у ціннісному вимірі. К., 1994 - Т.2,- С. 12-13. - (у співавт. з Коновалою О.А.)

26. Сприймання та очікування в структурі конфлікту // Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика. Київ-Чернівці, 1995.-С.28-30. - (у співавт. з Коноваловою О.А.)
27. Вплив емоційного стану на динаміку політичних очікувань // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянства української держави. К., 1995-С. 169-171. - (у співавт. з Коноваловою О.А.)

Батраченко И.Г. Психологические закономерности развития антиципации человека. (фило-, социо-, онто- и микрогенез антиципирования). Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 - общая психология, история психологии, Днепропетровский госуниверситет, Днепропетровск, 1996.

Диссертация представляется в виде рукописи, содержащей теоретические исследования развития антиципации в фило-, социо-, онто- и микрогенезе, а также результаты экспериментально - практических исследований по коррекции и развитию автобиографической антиципации человека. Установлено, что возникновение и развитие антиципации обусловлено прогрессирующей дифференциацией и интеграцией психических процессов на подпроцессы и надпроцессы, специализированные на отражении реальности в рамках "каждого из временных модусов "прошлое - настоящее - будущее". Формирование высших, специфически человеческих форм антиципации связано с развитием различных видов знакосимволического опосредования процесса антиципирования, вооружение его различными способами его процедурной организации и обеспечение его различными системами антиципирующих схем реальности. Развитие автобиографической антиципации может быть существенным образом усовершенствовано в условиях антиципационно - ориентированного биографического тренинга.

Batrachenko I.G. Psychological Correlations of Anticipation Development of Man. (philo-, socio-, onto- & microgenesis of anticipating). Doctor of Science in Psychology Dissertation on speciality 19.00.01 - general psychology, history of psychology, Dnepropetrovsk state university, Dnepropetrovsk, 1996.

The dissertation is presented in manuscript, containing theoretical research into anticipation development in philo-, socio-, onto- & microgenesis, as well as the results of experimental and practical research on correction, & development of autobiographical anticipation of man. It is stated that emergence and development of anticipation is predetermined by processing differentiation and integration of psychic processes (subprocesses and superprocesses), specifically engaged in reflecting reality within in the frames of particular temporal moduses - "past-present-future". Formation of highest, peculiarly human patterns of anticipation is connected with the development of different kinds of sign - symbolic intermediation of anticipation process, equipping it with various means of its procedure organization and providing it with different systems of anticipating reality schemes. Development of autobiographical anticipation can be essentially perfected in terms of anticipation - oriented biographical training.

Ключові слова:

антиципація, філогенез, соціогенез, онтогенез, мікрогенез, автобіографічна антиципація, біографічний тренінг.

047042

AB 36.698